

ARCHITEKTURA

CZASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS
ARCHITECTURE

WYDAWNICTWO
POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

5-A/2010
ZESZYT 13
ROK 107
ISSUE 13
YEAR 107

WOJCIECH BRZEZOWSKI, MARZANNA JAGIEŁŁO-KOŁACZYK*

CZTERY STULECIA OGRODÓW W KSIĄŻU

FOUR CENTURIES OF KSIĄŻ GARDENS

Streszczenie

Z pokaźnej grupy ogrodów i zespołów krajobrazowych założonych na Śląsku tylko nieliczne zachowały się do dzisiaj. Należą do nich ogrody towarzyszące rezydencji Książ. Rozmieszczone na tarasach związanych bezpośrednio z zamkiem, ogrody ozdobne zajmują łączną powierzchnię ponad 2 hektarów. Otacza je park krajobrazowy o powierzchni 125 hektarów.

Na wyjątkowy charakter rezydencji w Książu składają się: ponad 400-letnia (1509–1941) przynależność okazałego zamku do rodziny von Hochberg oraz nieprzerwane co najmniej od połowy XVI wieku trwanie w sąsiedztwie rezydencji ogrodów, które co prawda zmieniały przez stulecia swoje kształty, pozostały jednak w zasadniczym stopniu wiernie pierwszej lokalizacji.

W tym okresie zamek oraz jego najbliższe otoczenie stanowiły inspirację dla wielu artystów – poetów, grafików i malarzy. W rezydencji goszczono też koronowane głowy, licznych arystokratów i słynnych polityków.

Słowa kluczowe: historia ogrodów, Książ, genius loci

Abstract

From a broad group of gardens and landscape complexes in Silesia only a few still exist. Among them there are gardens accompanying the Książ residence. The decorative gardens situated on terraces connected directly with the castle have over 2 ha. The surrounding landscape park has an area of 125 ha.

The Książ residence had two unique characteristics. Firstly, it belonged to a single family, the Hochbergs, for over 400 years (from 1509 till 1941). Secondly, the gardens surrounding the castle, however transformed with time, remained in their original location since at least half of the XVI century.

During that time the castle and its surroundings were an inspiration for many – poets, graphic artists, painters. Among famous people who visited Książ were crowned heads, many aristocrats and politicians.

Keywords: garden history, Książ, genius loci

* Wojciech Brzezowski, Marzanna Jagiełło-Kołaczyk, Wydział Architektury, Zakład Konserwacji i Rewaloryzacji Architektury, Politechnika Wroclawska, e-mail: w.brzezowski@gmail.com, marzannajagiello@poczta.onet.pl

WSTĘP

Z okazałej grupy ogrodów i zespołów krajobrazowych założonych niegdyś na Śląsku tylko nieliczne zachowały się do dzisiaj. W skromnej tej grupie znajdują się ogrody towarzyszące rezydencji Książ¹. Rozmieszczone na tarasach związanych bezpośrednio z zamkiem ogrody ozdobne zajmują łączną powierzchnię ponad 2 hektarów. Otacza je park krajobrazowy o powierzchni 125 hektarów².

Jego wyjątkowości towarzyszy od dawna wielkie zainteresowanie. Magiczne to miejsce inspiruje jednak głównie miłośników legend, melodramatów oraz teorii spiskowych i doprawdy trudno zrozumieć przyczynę, dla której do dziś nie opublikowano na temat Książa rzetelnej, wszechstronnej monografii³, a jedyną solidną naukowo, choć nadal niekompletną, pracą na jego temat pozostaje napisane przed szesnastu laty, nieopublikowane i szerzej nieznanie studium historyczne autorstwa Janiny i Krzysztofa Eysymonttów⁴. Z tej przyczyny uznano za ważne przedstawienie jednego z najciekawszych zespołów rezydencjonalnych na Śląsku poprzez prezentację fenomenu jego niezwykle oryginalnych ogrodów⁵.

Na wyjątkowy charakter rezydencji w Książu składają się: ponad 400-letnia, obejmująca okres od 1509 roku do 1941 roku, przynależność okazałego zamku do rodziny von Hochberg oraz nieprzerwane, co najmniej od połowy XVI w., trwanie w sąsiedztwie tej rezydencji ogrodów, które co prawda zmieniały przez stulecia swoje kształty, pozostały jednak w zasadniczym stopniu wiernie pierwszej lokalizacji.

Trudno dziś dociec, czy stoi za tym działalność opiekuńczego ducha, szczęśliwy zbieg okoliczności, czy też niezwykła uroda miejsca, obrastłego wieloma legendami i melodramatycznymi historiami. A może... wszystko naraz.

Opowieść o tym niezwykłym miejscu rozpoczniemy od krótkiej prezentacji jego historii, która sięga średniowiecza, kiedy to na wzniesieniu, u stóp którego wije się malowniczo rzeka Pełcznica, wzniesiono stosunkowo niewielki, warowny zamek. Teren ten nie tylko świetnie nadawał się do celów obronnych. Dzięki Pełcznicy, a także innym, mniejszym przepływającym przez to miejsce potokom: Szczawni, Lubiechowskiej Wodzie i Czyżynce, które wyżłobiły w skalnym podłożu głębokie,

¹ Niem. Fürstenstein; obecnie administracyjnie położona na terenie Wałbrzycha, przy ul. Piastów Śląskich 1.

² W 1981 r. został on włączony w obręb Książańskiego Parku Krajobrazowego o pow. ponad 3 tys. ha.

³ Drukiem ukazało się kilka, dość powierzchownych, jeżeli idzie o poziom naukowy, publikacji o charakterze turystycznych folderów i albumów oraz literatury dla odkrywców dawnych tajemnic, m.in.: K. Jankowski, S. Junak, B. Kułaga, S. Piątek, *Zamek Książ*, Piechowice 1994; J. Kalarus, *Książ podziemny*, Nowa Ruda 1997; S. Klimek, K. Kułaga, *Zamek Książ. Architektura i historia*, Wrocław 2001; M. Przyłęcki, *Zamek Książ*, Wrocław 1970; J. Rostowski, *Zamek Książ. Zapomniana tajemnica*, Warszawa 2010; A. Szyperski, *Zamek Książ*, Wrocław 1983.

⁴ J. Eysymontt, K. Eysymontt, *Studium historyczno-stylistyczne zespołu zamkowego Książ*, maszynopis, 1993, BSDZ Wrocław. Opracowanie to bazuje na wcześniejszym studium autorstwa J. Eysymontt z 1962 r. W obu dość pobieżnie potraktowano przekształcenia ogrodów w XIX i XX w.

⁵ Podstawowe źródło badań poświęconych Książowi stanowi Archiwum Hochbergów, przechowywane w Archiwum Państwowym we Wrocławiu (dalsze zapisy: APW, AH). Przy pisaniu niniejszego artykułu sięgnięto także do źródeł historycznych: E.I. Naso, *Phoenix redivivus, ducatum Svidnicencis [et] Javroviensis: Der wieder – lebendige Phoenix Der Beyden Fürstenthümer Schwednitz und Jauer [...]*, Breßlau 1667; F. Lucae, *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober-Und Nieder-Schlesien...*, Frankfurt 1689, oraz opracowań poświęconych historii zamku: Giersberg (b.i.), *Historisch-topographische Beschreibung des Schlosses Fürstenstein und seiner nächsten Umgebungen*, Reichenbach 1812; E. Zivier, *Fürstenstein 1509-1909*, Kattowitz 1909; P. Kerber, *Geschichte des Schlosses und freien Standesherrschaft Fürstenstein in Schlesien*, Breslau 1885.

kręte jary ze zboczami dochodzącymi do 80 metrów, nosił on i nosi do dziś niezwykle malowniczy, górski charakter.

Rys. 1. Zamek w Książu, widok z lotu ptaka
Fig. 1. Książ castle, aerial view

Rys. 2. Zamek w Książu, widok od południa, XVII w.; za: E. Zivier, *Fürstenstein*. 1509–1909, Kattowitz 1909
Fig. 2. Książ castle, view from the south, 17th Century, after E. Zivier, *Fürstenstein*. 1509–1909, Kattowitz 1909

W 1509 roku jego ówcześni właściciele – rodzina von Haugwitz – odsprzedali rezydencję Konradowi Hobergowi, należącemu do wpływowego rodu, którego antenaci przybyli na Śląsk pod koniec XIII w. z Saksonii, a dokładnie z Miśni.

Wybiegając nieco wprzód, dodajmy w tym miejscu, że dopiero w 1714 roku zmienili oni swoje nazwisko von Hochberg, co oznacza „z Wysokiej Góry” i nie sposób nie dopatrzeć się w tym związków z położeniem rodowej siedziby.

W latach 1548–1555 Konrad II von Hoberg przeprowadził przebudowę średnio-wiecznej rezydencji, nadając jej renesansowy charakter. Zapewne pojawiły się przy niej jakieś ogrody, jednak pierwsze udokumentowane o nich wzmianki pochodzą dopiero z końca XVI w. i dotyczą założeń o charakterze użytkowym⁶.

W 1605 roku została potwierdzona przez cesarza Rudolfa dziedziczna własność warowni. Kilka lat później, z inicjatywy właściciela zamku w latach 1609–1625 – Christopha II von Hochberga, na południowo-wschodnim zboczu wzgórza, zajmowanego przez obronną rezydencję otoczoną wałami, murami i głęboką fosą, powstały pierwsze odnotowane w przekazach źródłowych ogrody ozdobne określane jako *Lustgärten*, założone (jak to ujęto w mowie pogrzebowej wygłoszonej po śmierci właściciela) „wielkim wysiłkiem i kosztami”⁷.

Po zniszczeniach będących konsekwencją wojny trzydziestoletniej ówczesny właściciel – Hans Heinrich II von Hochberg⁸ – uzyskał cesarską zgodę na likwidację twierdzy. Rozebrano wtedy otaczające zamek fortyfikacje, zakładając w tym miejscu nowe ogrody. W wydanym w 1667 roku dziele kronikarz Ephraim Ignatius Naso pisał, że założono je na wyciosanych w skale czterech tarasach, zajmujących w planie prostokąt mierzący około 240 m długości i 80 m szerokości. Na największym tarasie wzniesiono murowany *Lusthaus* o ścianach pokrytych malowidłami⁹. Obok niego znajdowała się sklepiona wieżyczka z okrągłym, kamiennym zbiornikiem na wodę, w którym miała swoje źródło fontanna¹⁰.

Opis ten uzupełniają dwa, pochodzące z końca XVII w., widoki prezentujące zamek od strony południowej. Różnią się one między sobą odmiennym potraktowaniem części ogrodowej. Na starszym z nich (jak można przypuszczać) widzimy fragment zbocza poniżej zamku, otoczony murem i porośnięty drzewami i krzewami. Późniejszy (wszystko na to wskazuje) rysunek, prezentujący stan z 1694 roku, pokazuje na jego miejscu trzy wycięte w zboczu poziomy tarasów, oddzielonych od siebie murami i tworzących tym sposobem pięć odrębnych ogrodów. Na ich terenie odnajdujemy kilka obiektów. Po pierwsze, w narożniku południowo-zachodnim, na poziomie zamku (w miejscu dzisiejszego tarasu Kasztanowego), wznosił się wydłużony, dwukondygnacyjny budynek określony jako *Lustsaal*. Na niższy poziom prowadziły zeń zamknięte schody¹¹. Nieopodal, na południowo-zachodnim narożu tarasu poprzedzającego *Lustsaal*, znajdował się, założony na planie ośmioboku i przykryty kopulastym dachem, pawilon *Lusthausu*. Otoczony blankowanym murem taras pomiędzy *Lustsaal* i *Lusthausem* mieścił najprawdopodobniej niewielki ogród w typie *giardino segreto*.

⁶ *Grundbuch* z 1599 r. wymienia *Obst- und Tätze-Gärten*. P. Kerber, *op. cit.*, s. 125; Walther Irgang, *Bemerkenswerte Parkanlagen in Schlesien*, Dortmund 1978, s. 185.

⁷ Informacja ta została podana w mowie pogrzebowej po śmierci Christopha. P. Kerber, *op. cit.*, s. 125.

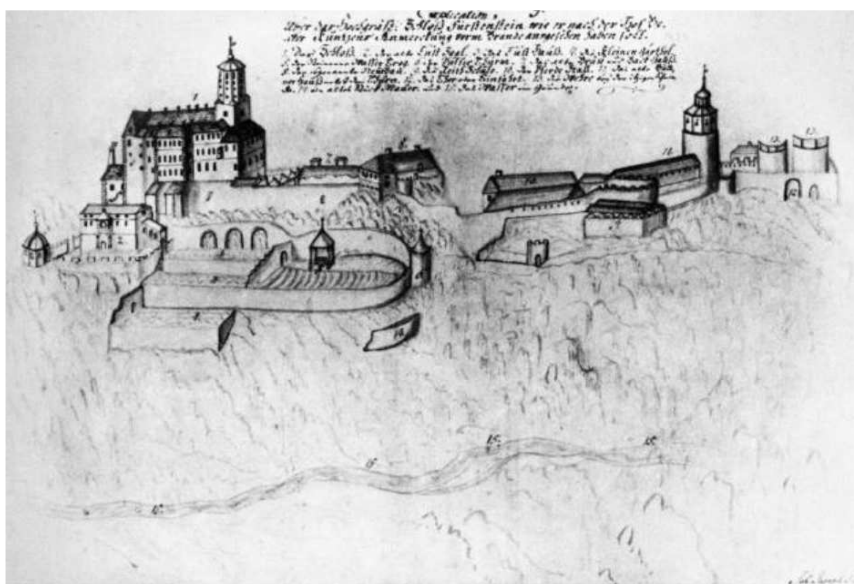
⁸ Który był właścicielem Książa w latach 1671–1698.

⁹ E. I. Naso, *op. cit.*, s. 257. Opis ten powtórzył później F. Lucae, *op. cit.*, s. 247.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Na starszej rycinie widzimy stosunkowo niewielki, renesansowy jeszcze w formie budynek z ozdobnym wykuszem (balkonem?). Na późniejszej miejsce wykusza zajął ryzalit z zaznaczonym w parterze bezpośrednim wyjściem z budynku do towarzyszącego mu ogrodu.

Właściwe ogrody, zapewne ozdobne, założono na trzech tarasach znajdujących się w miejscu obecnego tarasu Wodnego¹². Z najwyższym z nich powiązane były trzy półkoliście sklepione wnęki w skarpie wzgórza zamkowego. We wnękach tych mogła się znajdować dekoracja rzeźbiarska być może imitująca grotty lub też wykonana jako mozaika z kolorowych kamyków, podobna do tych, jakie spotyka się w renesansowych i barokowych ogrodach Włoch, Austrii i południowych Niemiec. Pomiędzy tymi trzema tarasami a Wieżą Prochową znajdował się jeszcze jeden otoczony murem ogród z wejściem po stronie zachodniej (bramka w murze), w którym umieszczono kamienny zbiornik na wodę¹³.

Rys. 3. Widok zamku od południa. Rysunek z 1730 r. na podstawie starszego widoku z 1694 r.; za: W.J. Koch, *Schloss Fürstenstein. Erinnerungen an einen schlesischen Adelsitz. Eine Bilddokumentation*, Würzburg 1989

Fig. 3. View of the castle from the south. Drawing from 1730 after the older one from 1694, after W.J. Koch, *Schloss Fürstenstein. Erinnerungen an einen schlesischen Adelsitz. Eine Bilddokumentation*, Würzburg 1989

Przekształcenie ogrodów w barokowe dokonało się za czasów Konrada Ernsta Maximiliana von Hochberga, właściciela dóbr w latach 1705–1742. Nastąpiło ono przed 1719 roku i stanowiło pierwszy etap przebudowy zamku w rezydencję barokową, poprzedzający powstanie w latach 1722–1734 reprezentacyjnego skrzydła fasadowego.

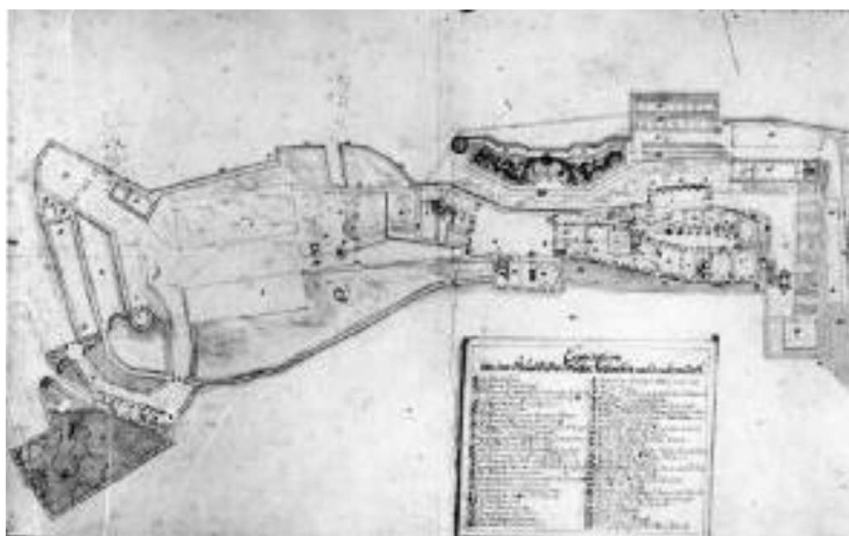
Lokalizację tych ogrodów oraz sposób ich ukształtowania prześledzić możemy dzięki planowi z 1719 roku, zawierającemu partery wszystkich budynków wchodzących w skład zamkowego kompleksu oraz rozplanowanie i kształt najbliższego otoczenia¹⁴. Widzimy na nim właściwy ogród ozdobny, który mieścił się wówczas

¹² W. Irgang, *op. cit.*, s. 185

¹³ Zapewne ten sam, o którym wspominał Naso. E.I. Naso, *op. cit.*, s. 257.

¹⁴ Fotokopia tego planu przechowywana jest obecnie w Instytucie Sztuki PAN w Warszawie.

na tarasie przy Wieży Prochowej, zwanym obecnie tarasem Flory. Jego reprezentacyjny charakter podkreślał załamany dwukrotnie mur z wnękami, stanowiący architektoniczną ramę dla wydłużonego parteru haftowego, o nieregularnym zarysie, z fontanną w centralnej części oraz grotą wydrążoną w murze oporowym. Mieściła ona zapewne (wspomniany w opisie z 1667 roku) zbiornik na wodę. Z tym być może ogrodem związane były także pierwotnie posągi wyobrażające Pax, Caritas i Fortitudo, które zdobią obecnie taras Różany (Kaskadowy).

Rys. 4. Plan zamku z ogrodami, ok. 1719 r., według negatywu ze zbiorów IS PAN w Warszawie

Fig. 4. Plan of the castle with the gardens, circa 1719, after the negative in collection of IS PAN in Warsaw

Z trzech tarasów zajmujących wcześniej teren dzisiejszego tarasu Wodnego widoczne są na nim jedynie dwa dolne, porośnięte niewielkimi drzewkami (taras najniższy) oraz najprawdopodobniej winorośl rozpiętą na drewnianej konstrukcji przymocowanej do muru oporowego (na wysokości *Lustsaal*)¹⁵.

Na planie z 1719 roku widzimy także inne, nieznanne nam do tej pory ogrody tego założenia. Pierwsza ich grupa związana jest z zachodnią elewacją zamku, za którą na czterech wąskich i wydłużonych, nierównej wielkości tarasach założono ogródki oddzielone od siebie murami oporowymi, związane ze sobą komunikacyjnie biegami schodów. W północno-zachodnim narożniku znajdował się wysunięty, zaokrąglony w planie, punkt widokowy, z którego rozpościerała się panorama leśnych wzgórz położonych po drugiej stronie Petcznicy. Na terenie tych ogrodów odnajdujemy także *Platz wo das Vogelhaus stehet*¹⁶. Owa „woliera” jest być może tym samym pawilonem, usytuowanym przed zachodnią elewacją zamku w miejscu obecnego tarasu zachodniego, który widoczny jest na akwareli wykonanej przez F.A. Scheflera ok. 1730 roku.

¹⁵ Na rycinie z 1719 r. widać wyraźnie rośliny rozpięte na drewnianych konstrukcjach przymocowanych do muru oporowego.

¹⁶ W legendzie umieszczonej na planie założenia zamkowego oznaczony numerem 18.

Rys. 5. Widok zamku od zachodu, akwarela F.A. Schefflera, ok. 1730; za: W.J. Koch, *Schloss Fürstenstein. Erinnerungen an einen schlesischen Adelsitz. Eine Bildokumentation*, Würzburg 1989

Fig. 5. View of the castle from the west, water color by F.A. Scheffler, c. 1730, after W.J. Koch, *Schloss Fürstenstein. Erinnerungen an einen schlesischen Adelsitz. Eine Bildokumentation*, Würzburg 1989

W obrębie kompleksu zamkowego znajdujemy jeszcze jeden, oddzielony od pozostałych ogródek, określany jako *Schmiede Garten*, wytyczony w południowo-zachodnim narożniku (za budynkiem mieszczącym kuźnię), któremu nadano formę kompartymentu z okrągłym basenem pośrodku.

W ramach barokowej przebudowy rezydencji w latach 1722–1734 na *plateau* przed nowo wzniesionym skrzydłem frontowym zamku założono okazały dziedziniec honorowy otoczony wykonanymi z piaskowca balustradami, ozdobionymi kamiennymi wazonami i rzezbami. Na cokółkach balustrad mostu prowadzącego na dziedziniec ustawiono po obu stronach rzeźby wyobrażające lwy trzymające kartusze herbowe. Za nimi, na wyższych cokółkach, stanęły posągi przedstawiające Apollina (po prawej) i Dianę (po lewej). Pierwotna wersja projektu dziedzińca autorstwa Felixa Hammerschmidta¹⁷ przewidywała przerwanie bocznych balustrad portalami w architektonicznych oprawach, które zostały jednak ostatecznie zastąpione przez zachowane do dzisiaj kompozycje rzeźbiarskie.

Balustrady ograniczające boki dziedzińca honorowego ozdobiono ustawionymi na postumentach kamiennymi latarniami oraz rzezbami figuralnymi, których wykonawcą był świdnicki rzeźbiarz Gottfried Augustin Hoffmann¹⁸. Dekorację ułożono w dwa cykle znaczeniowe. Pierwszy z nich to personifikacje Czterech żywiołów wyobrażone przez pary mitologicznych postaci: Boreasza unoszącego

¹⁷ Felix Hammerschmidt związany był ze Świdnicą, gdzie w latach 1723–1725 wznosił pałac opatów krzeszowskich. Kierował także budową pałacu biskupiego, szpitala Trójcy Św. oraz kościoła bożogrobców w Nysie. K. Kalinowski, *Architektura doby baroku na Śląsku*, Warszawa 1977, s. 271-272.

¹⁸ Na temat twórczości tego rzeźbiarza por. K. Kalinowski, *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986, s. 184-186.

Orytheję jako alegorię Powietrza oraz Neptuna porywającego Amfitrytę personifikujących Wodę, Herkulesa walczącego z Anteuszem uosabiających Ziemię, a także Plutona porywającego Prozerpinę – Ogień. Warto dodać, że grupa Boreasza i Orythei jest dość wyraźnym nawiązaniem do znajdującej się w drezdeńskim Grosser Garten rzeźby, znanej pod nazwą „Piękno unoszone przez Czas”. Na drugi cykl natomiast składały się (pierwotnie cztery, obecnie zachowane trzy) postaci mężczyzn wyobrażające Cztery Żywioły, a zarazem uosabiające Cztery Temperamenty, a mianowicie: Melancholika (Ziemia), Sangwinika (Powietrze) i Flegmatyka (Woda). Czwarta z rzeźb, która stała na zachodnim krańcu balustrady i winna przedstawiać Choleryka i zarazem Ogień, nie przetrwała do naszych czasów¹⁹.

Rys. 6. Widok zamku z otoczeniem z lotu ptaka, rysunek F.B. Wenera; za: W.J. Koch, *Schloss Fürstenstein. Erinnerungen an einen schlesischen Adelsitz. Eine Bilddokumentation*, Würzburg 1989

Rys. 6. Aerial view of the castle with its surroundings, drawing by F.B. Werner, after W.J. Koch, *Schloss Fürstenstein. Erinnerungen an einen schlesischen Adelsitz. Eine Bilddokumentation*, Würzburg 1989

W połowie XVIII w. dziedziniec honorowy, co pokazuje rysunek F.B. Wenera, pokryty był zapewne jedynie żwirem i ozdobiony roślinami kubłowymi, być może cytrusami wystawianymi latem. Znajdujący się obecnie pośrodku dziedzińca parter ogrodowy powstał nieco później, ale jak wynika z datowanego na ok. 1800 roku planu Książa, jeszcze w XVIII w.

Jednym z pierwszych działań mających na celu połączenie rezydencji z najbliższą okolicą było wzniesienie w początku XVIII w. na wzgórzu znajdującym się po drugiej stronie jaru rzeki Pełcznicy drewnianego pawilonu określonego jako *Sommerhaus*²⁰, do którego prowadziła z zamku aleja lipowa. Wybór tego miejsca

¹⁹ Program rzeźbiarski ogrodów w Książu został omówiony przez autorów na konferencji w 2008 r. w referacie poświęconym rzeźbom z ogrodów barokowych na Śląsku. Por. W. Brzezowski, M. Jagiełło-Kotaczyk, *Dziedzictwo odziedziczone. O powojennych losach rzeźb ze śląskich ogrodów barokowych*, [w:] *Założenia rezydencjonalno-ogrodowe, dziedzictwo narodu polskiego*, praca zbiorowa pod red. A. Miłkowskiej, Z. Mirka, K. Hodor, Kraków 2008, s. 37-52.

²⁰ P. Kerber, *op. cit.*, s. 131.

nie był przypadkowy. Zdecydowało o tym jego szczególne położenie, umożliwiające urządzenie tam punktu widokowego, pozwalającego podziwiać zarówno zamek, jak i jego okolice. Pawilon ten został zastąpiony w 1734 roku przez murowany okazały *Lusthaus*, wzniesiony przez Felixa Hammerschmidta, autora barokowej przebudowy rezydencji. Sklepienie *Lusthausu* do dziś zdobią malowidła przedstawiające widoki dawnego Książa. Od pawilonu wytyczono cztery aleje. Dwie skierowano ku widokowym tarasom założonym na krawędzi jaru. Jeden z nich, naturalny cypel skalny zawieszony nad urwiskiem, nazwano Skatą Olbrzyma, a prowadzącą doń drogę – *Schüss-Allée*. Stanowił on znakomite miejsce do podziwiania położonego po przeciwległej stronie parowu, zamku oraz jego „wiszących” ogrodów. Z tego to właśnie punktu obserwacyjnego została też wykonana większość malowanych i graficznych widoków rezydencji w Książu.

W trzeciej tercji XVIII w., zgodnie z nowymi tendencjami w sztuce ogrodowej, rozległy, porośnięty lasami teren przy zamku zaczęto przekształcać w park krajobrazowy. Etap początkowy tych działań dokumentuje inwentaryzacja wykonana przez mierniczego G.G. Maynhardta w 1783 roku²¹. Pokazuje ona rozplanowanie założenia opartego o trzy grupy obiektów: kompleks zamkowy, część gospodarczą oraz *Lusthaus* powiązany z punktami widokowymi.

Rys. 7. Dawny *Lusthaus*, od 1883 r. mauzoleum Hochbergów. Fot. W. Brzezowski, 2009

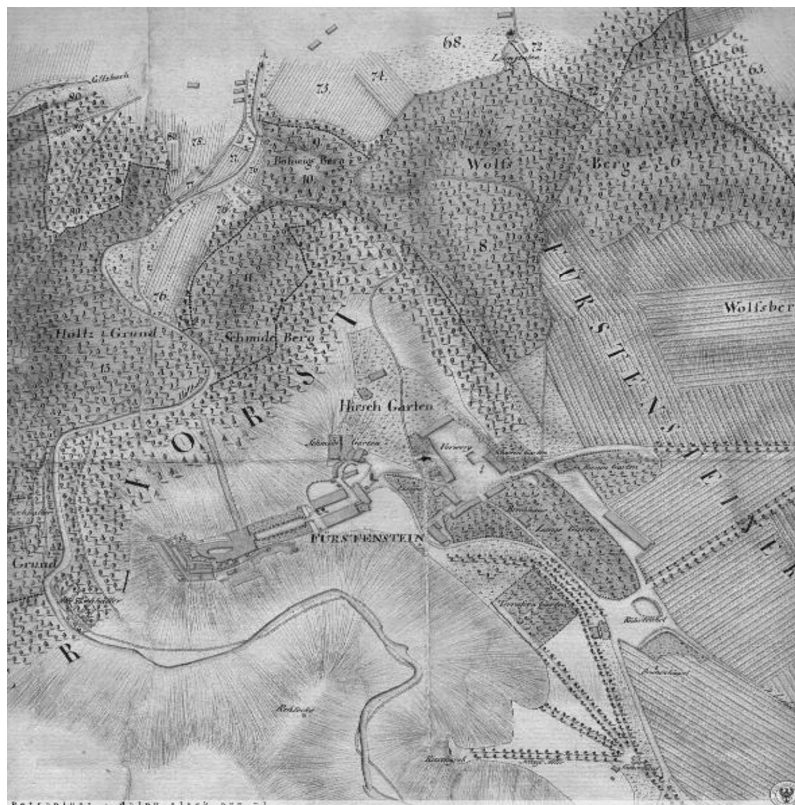
Fig. 7. The former *Lusthaus*, from 1883 Hochberg's mausoleum. Photo W. Brzezowski, 2009

Układ ogrodów towarzyszących bezpośrednio zamkowi, odpowiada w przeważającej części ich kompozycji z 1719 roku. Jedną z istotniejszych zmian wydaje się wzniesienie (na środkowym poziomie tarasów po stronie południowej) oranżerii, dla której dwie wersje projektu wykonał w 1778 roku Gottfried Riedel²². Nowość stano-

²¹ Plan ten, stanowiąc własność prywatną, został zamieszczony na stronie <http://wroclaw.hydral.com.pl>. Autorzy dziękują niniejszym właścicielowi planu za wyrażenie zgody na publikację.

²² APW, AH sygn. 2347, s. 151.

wi też, ulokowany na północny wschód od *Schmiede Garten*, zwierzyńiec, zwany *Hirsch Garten*.

Rys. 8. Plan zamku wraz z otoczeniem, fragment *Carte vom Polsnitzer Forst*, G.G. Maynhard, 1783 r. Ze zbiorów Parku Wielokulturowego „Stara Kopalnia” w Wałbrzychu

Fig. 8. Plan of the castle with its surroundings, part of the *Carte vom Polsnitzer Forst*, G.G. Maynhard, 1783. From the collection of Park Wielokulturowy „Stara Kopalnia” in Wałbrzych

Z zabudowaniami gospodarczymi, które ulokowano na wschód od zamku, wiązało się istnienie dwóch ogrodów o charakterze czysto użytkowym. Pierwszy stanowiła obszerna pasieka, drugi to regularna w planie, wydzielona łąka przeznaczona do wypasu świń (*Schweine Garten*).

Rekreacyjna część ogrodów założona została na terenie położonym na południe od zabudowań gospodarczych, ograniczonym od zachodu brzegiem urwiska i zamkniętym budynkiem *Lusthausu*. Kierując się aleją prowadzącą od zamku w jego stronę, mijamy po lewej tzw. *Lange Garten*, lasek w budynku międłarni (*Brechhaus*) oraz lodownią. Po stronie prawej towarzyszy mu kwadratowy, dochodzący do granicy urwiska, tzw. *Terrassen Garten*, przecięty alejką prowadzącą do widokowego pawilonu usytuowanego na granicy skarpy. Za nim, po lewej stronie alei, na rozwidleniu dróg, z których jedna prowadzi do Lubiechowa, znajdował się staw zwany *Röhrteichel*. Towarzyszył mu budynek z niewielkim przed-ogódkiem.

Rys. 9. Widok tzw. Starego Zamku, rycina C.A. Günthera, po 1800 r.; za: E. Zivier, *Fürstenstein*. 1509–1909, Kattowitz 1909

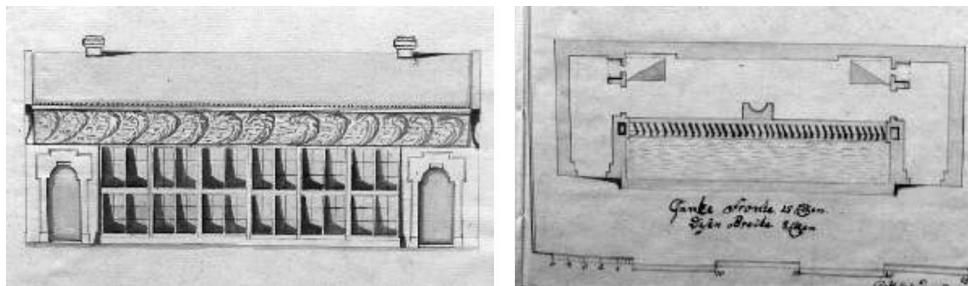
Fig. 9. View of so called "Old Castle", engraving by C.A. Günther, after 1800, after E. Zivier, *Fürstenstein*. 1509–1909, Kattowitz 1909

W ciągu kolejnych lat obszar ciągnący się nad jarem Pełcznicy od zamku w kierunku *Lusthausu* i dalej na zachód przybierał stopniowo charakter parku krajobrazowego ze swobodnie wijącymi się ścieżkami. Jak się wydaje nie bez wpływu na tę nową aranżację założenia ogrodowego było (zawarte w 1791 roku) małżeństwo Hansa Heinricha VI Hochberga z Anną Emilią von Anhalt-Coethen-Pless. To dla niej powstał Ermitaż i zapewne miała ona swój udział w przekształceniu terenu nad Pełcznicą w ogród romantyczny z modną „dziką promenadą”²³. Szlak ten brał początek przy „chatce szwajcarskiej” wzniesionej na życzenie Emilii, choć tylko nazwa ewokowała alpejskie skojarzenia. Domek ów bowiem nie odbiegał swym wyglądem od zwykłych, wiejskich chat śląskich. Minąwszy znajdującą się przy drodze grootę, dochodziło się do greckiego monoptery o 12 kolumnach, wewnątrz którego umieszczona była tablica z pełnym czułości tekstem, w którym żona stawiała swojego męża. Nieopodal znajdowało się jezioro z wysepką, na której w kręgu drzew ustawiono nagrobek zmarłego w 1795 roku pierworodnego synka Hansa Heinricha i Anny Emilii – dość oczywiste powtórzenie tak popularnego w ogrodach romantycznych motywu zaczerpniętego z Topolowej Wyspy z grobowcem Jana Jakuba Rousseau w Ermenonville. Na wysepkę tę można było dopłynąć gondolą, którą hrabia kazał wykonać według projektu, zatrudnionego także przy innych inwestycjach w Księżu, malarza i architekta Christiana Wilhelma Tischbeina. Nie mogło także zabraknąć kamiennych ławek i złamanej kolumny, na której umieszczono napis *Voué a Charlotte*, odnoszący się do córki księżęcej pary²⁴.

²³ Szczegółowy opis „dzikiej promenady” podaje Giersberg, *op. cit.*, s. 17-19.

²⁴ Charlotta von Hochberg (1806–1882), bliźniacza siostra Hansa Heinricha X von Hochberga, od 1835 r. żona Friedricha von Stolberg-Wernigerode.

Do kompozycji promenady włączono także skałę zwaną Olbrzymem i drugą, którą określono mianem Gibraltar.

Rys. 10. Projekt cieplarni według jednego z dwóch wariantów, G. Riedel, 1778 r., Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Hochb. I. Arch., 1544, s. 152

Fig. 10. Design for a hot house, G. Riedel, 1778, State Archiv in Wrocław, Hochb. I. Arch., 1544, p. 152

Kulminacją i zarazem celem wędrówki po dzikiej promenadzie był jednak położony po drugiej stronie Pełcznicy tzw. Stary Zamek, do którego prowadziło 335 drewnianych stopni. Budowla ta powstała w latach 90. XVIII stulecia, a zaprojektował ją (na zlecenie Hansa Heinricha VI) wspomniany już wcześniej Tischbein, który wykorzystał wznoszące się tu autentyczne ruiny średniowiecznej warowni, przydając im zgodnego z duchem czasu romantycznego poloru²⁵. Pozostawało to w zgodzie z ówczesnymi tendencjami w projektowaniu założeń krajobrazowych na terenie Niemiec, dla których teoretyczne podstawy stworzył Christian C.L. Hirschfeld, zalecający jako elementy nastrojowe i emocjonalne w ogrodach krajobrazowych: groty, pustelnie i ruiny właśnie²⁶. Powód, dla którego wybrano średniowieczny zamek, tłumaczą także (jak można przypuszczać) długie starania Hochbergów o nadanie tytułu książęcego, otrzymanego dopiero przez Hansa Heinricha X w 1850 roku, odwołanie się zaś do średniowiecznych antenatów miało te aspiracje manifestować. Taką rolę miało również spełniać sięgnięcie po rycerskie ceremonie, m.in. turnieje, którym Stary Zamek służył jako nastrojowa sceneria. Jeden z takich turniejów zorganizowano dla uczczenia wizyty w Księżu króla Fryderyka Wilhelma III i królowej Luizy. Wizycie tej park książęński zawdzięczał powstanie kolejnego miejsca przeznaczonego do podziwiania romantycznych widoków, wybranego przez samą królową i na jej cześć nazwanego *Luisenplatz*²⁷.

W ciągu XIX w. ogrody ulegały ciągłemu przekształcaniu, a opieka nad nimi stawała się coraz bardziej profesjonalna. Przywiązywano większą wagę do szkolenia ogrodników, czego dowodem może być raport z podróży, jaką odbył w 1849 roku ogrodnik Kuhns, który w drodze do Hamburga odwiedził ogrody w Muskau, Branitz i w Berlinie²⁸. W połowie wieku do pielęgnacji ogrodów ozdobnych zatrudniano co najmniej kilkunastu pracowników, którzy pracowali pod kierunkiem głównego ogrodnika L. Huota. Ciągłemu wzbogacaniu ulegała także szata

²⁵ Budowla ta powstała na miejscu dawnej średniowiecznej warowni, która według Naso została zniszczona w 1457 r. przez mieszczan świdnickich. E.I. Naso, *op. cit.*, s. 256.

²⁶ Christian C.L. Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, 5 Bd., Leipzig 1779–1785.

²⁷ Albo Luisen-Heinrich-Schützenplatz. Giersberg, *op. cit.*, s. 23.

²⁸ APW, AH, II Generalna Dyrekcja, *Gartensachen 1858–1872*, sygn. 561, s. 284-295.

roślinna. W 1847 roku sprowadzono na przykład 25 krzewów różnych odmian azalii z parku w Małomicach²⁹. Rok później od berlińskiego ogrodnika Demmlera przywieziono znaczne ilości cebulek, nasion i sadzonek kwiatów oraz ozdobnych roślin pokojowych. Zdobity one nie tylko wnętrza pałacu, hodowano je także w nowych cieplarniach. Po 1855 roku rozebrano bowiem budowlę ogrodową na tarasie zachodnim (wolierę i oranżerię), a w 1860 r. książę Hans Heinrich XI zawarł umowę z budowniczym W. Heinzelem ze Szczawna i kamieniarzem Baumertem z Chełmska na budowę nowej cieplarni. Były też w Księżu dwie anansarnie – mała i duża³⁰. Korzystano także z usług projektanta ogrodów Edouarda Neide z Charlottenburga, którego wynagrodzenia figurują kilkakrotnie w wykazach wydatków³¹.

Sporządzony w 1865 roku wykaz roślin ozdobnych hodowanych w zamkowych ogrodach zawiera ponad 200 pozycji, przy czym niektóre z nich liczyły po ponad sto odmian, jak np. kamelie (144 odmiany), azalie (114 odmian). Licznie reprezentowane były także pelargonie (45 odmian), rododendrony (63), chryzantemy (65), fuksje (34), begonie (34), werbeny (18) oraz amarylisy i petunie (po 12 odmian)³².

W drugiej połowie XIX w. kontynuowano przekształcenia dawnych barokowych elementów ogrodu. W ramach tych działań w 1883 r. przebudowano stojący na wzgórzu widokowym *Lusthaus*, który zamieniono na rodowe mauzoleum Hochbergów³³. Poszerzenie granic parku stało się impulsem do założenia nowych alei dojazdowych prowadzących od wzniesionych w 1905 r. trzech neobarokowych bram.

Znacząca intensyfikacja prac nastąpiła, gdy właścicielem dóbr został w 1907 roku, nadzwyczajnie zamożny i ambitny, Hans Heinrich XV von Hochberg. Wzniesiono wówczas monumentalną neorenesansową zachodnią partię zamku i podwyższono wieżę. Istotne modyfikacje wprowadzono także w położonych na tarasach ogrodach, którym nadano, zgodnie z obowiązującą modą, historyzujący charakter, odwołując się głównie do renesansu, ale także baroku. Park osiągnął wówczas powierzchnię 125 ha. Zasadzono na jego terenie ok. 2,5 tys. drzew i krzewów, wśród których znalazły się także liczne importowane gatunki drzew, m.in.: dąb węgierski, świerki: serbski i siłkajski, następnie sekwoja, daglezia, cedr oraz perukowiec podolski.

Z myślą o uprawie roślin, przeznaczonych później do posadzenia w ogrodzie i parku, już pod koniec XIX w. podjęto decyzję o założeniu szkółki i budowie na jej terenie palmiarni oraz towarzyszących jej mniejszych szklarni. Na lokalizację wybrano położoną nieopodal wieś Lubiechów (dziś w obrębie Wałbrzycha), należącą do Hochbergów od XVI w. Projekt palmiarni powstał w 1907 roku, a wzniesiono ją w latach 1911–1913. Wysoki na 15 metrów obiekt wyłożono lawą przywiezioną spod Etny i wypełniono ponad 80 gatunkami roślin, m.in. wyrosniętymi palmami daktylowymi.

²⁹ APW, AH, Hochb. I Arch., sygn. VII 2579.

³⁰ W 1848 r. zamawiano do nich pokrywy wentylacyjne APW, AH, Hochb. I Arch., sygn. VII 2579.

³¹ APW, AH, II Generalna Dyrekcja, *Gartensachen 1858–1872*, sygn. 562, s. 355.

³² APW, AH, II Generalna Dyrekcja, *Gartensachen 1858–1872*, sygn. 561, s. 209.

³³ APW, AH, Hochb. I Arch., *Kosten des Baues ein Familiengruft 1883–1884*, sygn. VII 2580.

Obok Palmiarni założono ogród japoński, rosarium oraz ogród warzywny i część z uprawami roślin przeznaczonych dla Księża, m.in. tysiące rododendronów oraz azalii pontyjskich, którymi obsadzono park.

Pewien udział, choć na ogół znacznie przeceniany, w przekształceniach otoczenia rezydencji miała słynąca z urody żona księcia – Mary Theresa Olivia Cornwallis-West, znana na europejskich salonach jako księżna Daisy³⁴. Co prawda, wyrażała się ona dość krytycznie o ogrodach niemieckich, w których razit ją przesadny – jej zdaniem – porządek i blichtr, oceniany jako nowobogacki³⁵. Sama wolała nastrój niezobowiązującej prostoty. Dlatego też około 1906 roku wybudowano dla niej, nad tzw. Czarną Fosą, niewielki domek otoczony ogrodem, który miał przypominać księżnej jej rodzinną siedzibę w Newland³⁶.

Rys. 11. Fontanna Donatella na dziedzińcu Kasztanowcowym, fot. przed 1945 r.; za: W. Irgang, *Bemerkenswerte Parkanlagen in Schlesien*, Dortmund 1978

Fig. 11. The Donatello Fountain on the Chestnut Court, photo before 1945, after W. Irgang, *Bemerkenswerte Parkanlagen in Schlesien*, Dortmund 1978

Złote czasy dla Księża skończyły się wraz z krachem finansowym Hochbergów, który stał się przyczyną przejścia w 1941 r. zamku przez władze prowincji śląskiej, jako rekompensaty za umorzone długi. Wywieziono wtedy całe wyposażenie rezydencji, a po dwóch latach przystąpiono do gruntownej przebudowy zamku na cele wojskowe. Ofiarą tych działań padła część wnętrza, a także barokowy frontowy dziedziniec, pośrodku którego wykopano głęboki szyb windy prowadzący do podziemi zamku. Dzieła zniszczenia dokonały stacjonujące w nim po wojnie przez kilka miesięcy wojska radzieckie. Do 1956 roku obiekt pozostawał niezabezpieczony.

³⁴ W świetle poczynionych badań, podkreślana w popularnych opracowaniach rola Daisy w kształtowaniu ogrodów książęńskich wydaje się znacznie przesadzona.

³⁵ Świadczy o tym m.in. opinia o ogrodach niemieckich, jaką zawarła księżna w swym pamiętniku. M.T.O. Hochberg von Pless, *Daisy princess of Pless. By Herself*, London 1929, s. 56.

³⁶ J. Eysymontt, K. Eysymontt, *op. cit.*, s. 55; W.J. Koch, *op. cit.*, s. 76-78.

Rys. 12. Taras Środkowy z jedną z fontann, SLUB Deutsche Fotothek, fot. W. Möbius, przed 1945

Fig. 12. Middle Terrace and one of the fountains, SLUB Deutsche Fotothek, photo W. Möbius, before 1945

Wszystko wskazywało wówczas na to, że rezydencja w Książu podzieli los setek zamków, pałaców i dworów, porzuconych pod koniec wojny na terenie Śląska i obracających się zwolna, lecz systematycznie w ruinę. Szczęśliwie opiekuńczy *genius* upomniał się o to wyjątkowe, magiczne miejsce. Być może to za jego podszeptem przypomniano sobie o związkach ostatniego właściciela zamku oraz jednego z jego synów z Polską³⁷.

Pierwsze prace nad zabezpieczeniem i rewaloryzacją zespołu podjęto w latach sześćdziesiątych XX w. Stopniowo objęty one także ogrody, które odtworzono w oparciu o zachowane materiały ikonograficzne, prezentujące stan po przekształceniach z początku XX w. W efekcie podziwiać dziś możemy ogrody książęńskie rozlokowane na 12 różnych poziomach.

Pierwszy z nich to Dziedziniec Honorowy położony na tarasie głównym, z omówionymi wcześniej rzeźbami i otoczony żywopłotami i topiarami. Kolejny to Taras Baszty Prochowej z kamienną basztą, wzniesioną na miejscu średniowiecznej wieży. Jego powierzchnię zajmują trawniki, kwiaty i krzewy. Następny to Taras Bogini Flory, który bierze swoją nazwę od posągu Flory, umieszczonego w skalnej niszy porośniętej bluszczem. Główną ozdobą tarasu jest bogato rzeźbiona fontanna trytonów, umieszczona w centralnej części założenia. Przechodzimy z niego na tzw. Taras Środkowy z dwiema fontannami figuralnymi, wykonanymi przez śląskiego rzeźbiarza Blichmanna. Poniżej znajduje się Taras Wodny, który bierze swoją nazwę od 27 fontann otoczonych kompozycjami z bukszpanu. Dwa narożniki tego ogrodu zaakcentowano niewielkimi, kamiennymi basztami. Po stronie południowo-zachodniej zamku znajduje się Taras Kaskadowy, zwany także Różanym.

³⁷ W 1922 r. Hans Heinrich XV von Hochberg przyjął, jako właściciel Pszczyny, obywatelstwo polskie. Jeden z jego synów – Hans Heinrich XVII – walczył w czasie II wojny w brytyjskim lotnictwie, drugi zaś – Alexander von Hochberg, jako Aleksander Hochberg-Pszczynski, był strzelcem w Armii Polskiej gen. Andersa.

Wyróżnia go fontanna kaskadowa wbudowana w skałę. Oryginalnie wyglądają, oglądane z góry, czyli z poziomu Tarasu Kasztanowcowego, kompozycje z formowanych bukszpanów oraz krzewów róż. Wspomniany Taras Kasztanowcowy leży powyżej Kaskadowego i otoczony jest kamienną, rzeźbioną balustradą. Na jego środku stoją pozostałości tzw. Fontanny Donatella. Jej główny element rzeźbiarski, wykonana z brązu postać szczupłego młodzieńca, przypominał, jak można wnioskować z archiwalnych fotografii figurę Dawida autorstwa Donatella – stąd jej nazwa. Została ona, a także figury nimf wykonane z brązu i zdobiące cembrowinę basenu fontanny, w latach sześćdziesiątych XX w. wykradzione z ogrodu. Ich fragmenty trafiły do jednego z wrocławskich skupów złomu.

Rys. 13. Książskie Tarasy: a) Wodny, b) Zachodni. Fot. W. Brzezowski, 2009

Fig. 13. Terraces of Książ: a) Water Terrace, b) Chestnut Terrace. Photo W. Brzezowski, 2009

Rys. 14. Widok zamku od południowego wschodu; za: A. Duncker, *Die Ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der ritterschafflichen Grundbesitzer in der preußischen Monarchie. Provinz Schlesien*, 1868–1883

Fig. 14. View of the castle from the south east, after A. Duncker., *Die Ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der ritterschafflichen Grundbesitzer in der preußischen Monarchie. Provinz Schlesien*, 1868–1883

Pozostałe, niewymienione w tej prezentacji tarasy (Wejściowy, Podkowiasty, Sali Krzywej, Księcia Bolka i Orzechowy) pełnią rolę widokową i komunikacyjną; mieszczą się na nich także sezonowe ogródki kawiarniane.

Od założenia pierwszych ogrodów towarzyszących rezydencji w Książu minęło ponad 450 lat. W tym okresie zamek oraz jego najbliższe otoczenie było inspiracją dla wielu artystów – poetów, grafików i malarzy (m.in. F.B. Wenera, B. Endlera, D. Bergera, E. Henekego, Th. Blättenbauera). Pozostały po nich rozliczne malowane i rytowane przedstawienia oraz poetyckie opisy. Gościł też koronowane głowy, m.in.: króla Prus Fryderyka Wilhelma III, cara Mikołaja, cesarza Franciszka Józefa, grecką królową Zofię, królową rumuńską Marię, księcia Hermanna von Pückler-Muskau i maharadżę Cooh-Bihara, oraz słynnych polityków: prezydenta Stanów Zjednoczonych Johna Quincy Adamsa i premiera Wielkiej Brytanii Winstona Churchilla. Wielu z nich udzieliła się czarowna moc tego niezwykłego miejsca. Na jej potwierdzenie przytoczmy opinię twórcy słynnego parku w Bad Muskau i niewątpliwego autorytetu w dziedzinie sztuki ogrodowej – księcia Hermanna von Pückler-Muskau, który wywiezione z Książa wrażenia skreślił następującymi słowami: „Zaiste, Książ należy do najpiękniejszych i najbardziej zadziwiających [rzeczy] jakie widziałem w Europie... jakby był wyczarowany przez duchy, unosi się znad szczytów skał ten królewski zamek, piętrząc się w powietrznych błękitach”³⁸.

BIBLIOGRAFIA

- BRZEZOWSKI W., JAGIEŁŁO-KOŁACZYK M., *Dziedzictwo odziedziczone. O powojennych losach rzeźb ze śląskich ogrodów barokowych*, Założenia rezydencjonalno-ogrodowe, dziedzictwo narodu polskiego, praca zbiorowa pod red. A. Mitkowskiej, Z. Mirka, K. Hodor, Kraków 2008.
- DUNCKER A., *Die Ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der ritterschaftlichen Grundbesitzer in der preußischen Monarchie. Provinz Schlesien, 1868–1883*.
- EYSYMONT J., EYSYMONT K., *Studium historyczno-stylistyczne zespołu zamkowego Książ*, maszynopis, mps BSDZ, Wrocław 1993.
- GIEBSBERG (b.i.), *Historisch-topographische Beschreibung des Schlosses Fürstenstein und seiner nächsten Umgebungen*, Reichenberg 1812.
- HIRSCHFELD CHRISTIAN C.L., *Theorie der Gartenkunst*, 5 Bd., Leipzig 1779–1785.
- HOCHBERG VON PLESS M.T.O., *Daisy princess of Pless. By Herself*, London 1929, s. 56.
- IRRGANG W., *Bemerkenswerte Parkanlagen in Schlesien*, Dortmund 1978, s. 185.
- JANKOWSKI K., JUNAK S., KUŁAGA B., PIĄTEK S., *Zamek Książ*, Piechowice 1994.
- KALARUS J., *Książ podziemny*, Nowa Ruda 1997.
- KALINOWSKI K., *Architektura doby baroku na Śląsku*, Warszawa 1977.
- KALINOWSKI K., *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986.
- KERBER P., *Geschichte des Schlosses und freien Standesherrschaft Fürstenstein in Schlesien*, Breslau 1885.
- KOCH W.J., *Schloss Fürstenstein. Erinnerungen an einen schlesischen Adelsitz. Eine Bilddokumentation*, Würzburg 1989.
- LUCAE F., *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober-Und Nieder-Schlesien...*, Frankfurt 1689.

³⁸ Wahrhaftig, Fürstenstein gehört zu dem schönsten und überraschendsten, was ich in Europa gesehen... Und wie von Geistern hingezaubert, schwebt auf diesem Felsengipfel das königliche Schloss frei in die blaue Luft sich türmend... Cytat za: W. Irrgang, op. cit., s. 183.

NASO E.I., *Phoenix redivivus, ducatum Svidnicencis [et] Javroviensis: Der wieder – lebendige Phoenix Der Beyden Fürstenthümer Schwednitz und Jauer [...]*, Breßlau 1667.

PRZYŁĘCKI M., *Zamek Książ*, Wrocław 1970.

Rostkowski J., *Zamek Książ. Zapomniana tajemnica*, Warszawa 2010.

Szyperski A., *Zamek Książ*, Wrocław 1983.

ZIMIER E., *Fürstenstein 1509–1909, Kattowitz 1909*.

<http://wrocław.hydral.com.pl>.